

6. Poplavskiy O.O. Donetsko-Kryvorizka radyanska respublika v ukrayinskomu vymiri / O.O. Poplavskiy. – Dnipropetrovsk, 2014. – 324 s.
7. Soldatenko V. Donetsko-Kryvorizka respublika. Istoriya separatystskoho mifu [Elektronnyi resurs] / V. Soldatenko. – Rezhym dostupu: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/02/11/23624/> .
8. Starukh O.V. Ukrayinskyi trykutnyk: unitarysty, samostiynyky, federalisty / O.V. Starukh // Ukrayinska revolyutsiya: 1917 – pochatok 1918 rr. (Problemy, poshuky, uzahalnennya). – Zaporizhzhya, 1998. – S. 72.
9. Skhid i Pivden Ukrayiny: chas, prostir, sotsium. U 2 tomakh. – Tom 1. Kolektyvna monohrafiya. – K.: NAN Ukrayiny, 2014. – S. 89–91.
10. Turchenko F. Proekt «Novorosiya» i novitnya rosiysko-ukrayinska viyna / F. Turchenko, H. Turchenko. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2015. – 166 s.

Судинович С. Исторические ретроспективы украинского сепаратизма: Донецко-Криворожская советская республика.

В статье предпринимается попытка проанализировать сущность и особенности сепаратистской политики большевиков в юго-восточных украинских регионах, которые в контексте имперской политики в отношении Украины воспринимались как «Новороссия». Большевики продолжили традиционную имперскую политику царской власти и Временного правительства, выделив регион в качестве этнической части России. Они образовали целый ряд советских республик, в том числе и Донецко-Криворожскую, которые были четко подчинены российскому советскому центру и оказались нежизнеспособными, как с политической, так и социально-экономической точки зрения.

В частности, автором сделан акцент на том, что Донецко-Криворожская советская республика были инструментом противостояния украинскому национальному движению и, собственно, самой украинской государственности.

Ключевые слова: юго-восточный украинский регион, большевики, «Новороссия», российско-украинская война, Донецко-Криворожская советская республика, сепаратизм.

Sudynovych S. Historical retrospective of Ukrainian separatism: the Donetsk-Krivoy Rog Soviet Republic.

The article is an attempt to analyze the nature and characteristics of the separatist policy of the Bolsheviks in the South-Eastern Ukrainian regions, which, in the context of Imperial policy towards Ukraine was perceived as «new Russia». The Bolsheviks continued the traditional Imperial policy of the tsarist government and the Provisional government, highlighting the region as an ethnic part of Russia. They formed a number of Soviet republics, including the Donetsk-Krivoy Rog Republic, which was clearly subordinate to the Soviet Russian center, and proved to be unsustainable, both political and socio-economic aspects.

In particular, the author focused on the fact that the Donetsk-Krivoy Rog Soviet Republic was a tool of opposition of the Ukrainian national movement and in fact, most of the Ukrainian statehood.

Keywords: South-Eastern Ukrainian region, the Bolsheviks, «Novorossiya», the Russian-Ukrainian war, the Donetsk-Krivoy Rog Soviet Republic, separatism.

Одержано 9.09.2016.

УДК 94(477) «193»:17.022.1

Оксана Тарапон
(Переяслав-Хмельницький)

**СТАНОВИЩЕ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ В 1930-ті рр.:
ДЕФОРМАЦІЯ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ СУСПІЛЬСТВА**

У статті висвітлено проблеми становища дітей в Україні після Голодомору 1932–1933 рр., яке показує поглиблення соціальних проблем та деформацію моральних цінностей радянського суспільства. Декларована владою політика турботи про підростаюче покоління не відповідала дійсності. Зростала кількість сиріт в Україні, погіршувалося їх становище в дитячих будинках, поширювалися хвороби та смертність. Діти-сироти, передані на патронаж до сільськогосподарських колективів, перебували

в жахливих умовах, зазнавали насильства. На фоні цього зростала дитяча злочинність, у школах поширювалися антирадянські настрої, створювалися нелегальні групи.

Дитяче середовище відображає різку поляризацію суспільства на привілейований партійний клас і безправні трудові маси. Влада проголошувала курс комуністичного виховання молоді через будинки піонерів і жовтеньят, а з другого боку, практично не вживала заходів захисту дітей від впливу кримінальних елементів. Серед дітей, як і серед дорослих, спостерігаються прояви роздвоєння свідомості, лицемірства і пристосуванства, що свідчить про духовну кризу суспільства.

Ключові слова: *становище дітей, сирітство, моральні цінності, соціальні проблеми, криміналізація дітей, постгеноцидний період.*

Радянське покоління добре пам'ятає фразу «все найкраще дітям», якою виражалася політика турботи і піклування про підростаюче покоління «будівників комунізму», майбутніх повноцінних громадян «країни Рад». Говорячи про соціальну політику радянської держави, її апологети часто згадують культурну революцію перших радянських десятиліть, зокрема, поширення масової освіти, запровадження безкоштовної медицини, турботу про материнство і дитинство тощо. Найкраще реальний рівень соціальної політики держави, її моральні пріоритети показує становище дітей.

В умовах першого штучного голоду в Україні 1921–1923 рр. досить широко популяризувалося гасло допомоги голодуючим дітям Поволжя, котрим влада цинічно спекулювала, прикриваючи масову смертність, у тому числі дитячу, на півдні України. Актуальним залишається становище дітей в Україні в постгеноцидний період, реальні кроки влади з подолання дитячої безпритульності, занедбаність матеріального забезпечення, що характеризує моральну деградацію та деформацію ціннісних уявлень і орієнтирів суспільства. Даний комплекс проблем і став предметом аналізу даної статті.

Кінець 1920-х – початок 1930-х рр. в Україні позначений процесами насильницької форсованої колективізації сільського господарства, апогеєм якої став штучний голод 1932–1933 рр. Масова смертність мільйонів українців, на фоні карально-репресивних акцій влади, безкарності партійних чиновників у центрі та на місцях, зумовили патологічні зміни психології населення (масовий страх, пасивність, збайдужіння, доноси, пияцтво тощо), на що сьогодні все більше звертають увагу дослідники. Слід наголосити, що масовий голод – як факт Геноциду – зумовив деформацію моральної складової соціуму, поставленого на межу виживання за ознакою національної та партійно-класової приналежності, поширював лицемірство, коли людина змушена була або пристосовуватися до нових реалій існування, або ставати жертвою. Найбільш жахливим виявилось становище дітей. Тисячі сиріт, батьки яких померли або змушені були підкидати своїх дітей у містах, поповнювали дитячі будинки, скупчувалися на залізничних станціях, міських вокзалах тощо.

Проблемою постгеноцидної України стало поширення безпритульних дітей, яких не вміщували наявні дитячі заклади. З другого боку, дитячі будинки через погане фінансування і перевантаженість не могли забезпечити бодай мінімальних потреб виснажених, постраждалих від голоду дітей. Так, архівні матеріали засвідчують стрімкий приріст з весни-літа 1934 р. бездоглядних дітей на території Одеської обл. (особливо у великих містах). Із початку вересня «безпритульність набула надзвичайно великих розмірів», кількість інтернованих до дитбудинків дітей досягла 8700 осіб, при плановій кількості 7157, що забезпечувалася місцевим бюджетом. Влада Одещини повідомляла про потребу вилучити з вулиці до 3 тис. дітей, для чого слід було організувати 10 нових дитбудинків, що неможливо силами області. Перевантаженість наявних дитячих закладів зумовлювала зниження норм харчування та інші проблеми [5, арк. 28].

Ще однією причиною неефективної роботи щодо боротьби з безпритульністю тогочасні органи вказували поширення навіть у столиці повної неграмотності і незнання активом, який вів боротьбу з цим явищем, відповідного законодавства та інших питань захисту дітей [5, арк. 26].

Матеріали обстеження Глухівського дитбудинку (існував з 1930 р.) показують жахливе становище сиріт. Варто зупинитися на санітарних умовах даного закладу, щоб загально уявити становище сиріт в Україні після Голодомору. Станом на 19.06.1934 р. в 5 кімнатах на 25–30 сажнів існувало 164 дітей різного віку (88 хлопчиків і 76 дівчаток). Приміщення тісне, брудне, не білене, напівзруйноване, із забитими фанерою вікнами. Під час сну по 2–3 дитини спали в 17 ліжках, інші – на підлозі на брудних шматках полотна чи пальтах, по 6–8 душ під одною ковдрою або взагалі вкриті «якимось лахміттям». Антисанітарія, багато мух, діти всі разом – здорові і хворі коростою, трахомою і т. д. В ізоляторі антисанітарія, розміщено 10 тяжкохворих (запалення легень, бронхіт, цинга, трахома, загальний туберкульоз і кір). Хворий на кір лежав у сирій ванній кімнаті, де купалися здорові діти, решта – ще в 2-х кімнатах по 2–3-є на одному ліжку (з різними хворобами і ступенем тяжкості). Відсутня приймальня для карантину нових дітей [5, арк. 5–6]. Брак одягу та білизни, тому при пранні діти залишалися роздягнутими. Відсутність системи контролю за засобами харчування при його хронічній нестачі, погане фінансування і відсутність будь-якої допомоги з боку владних органів – ось той неповний перелік проблем, з якими стикалися дитячі заклади в Україні.

Наслідком антисанітарії ставала масова захворюваність і смертність дітей. Справу погіршувала фактична відсутність санітарно-медичного обслуговування: лікпом (лікарський помічник, фельдшер – *О.Т.*) навідувався в заклад періодично, не реагував на скарги, пояснював хвороби малокрів'ям і недоїданням дітей, тому в членів комісії, що перевіряла Глухівський дитбудунок, виникло питання, чи він не є шкідником. Усіх тяжкохворих дітей відмовлялася приймати і адміністрація лікарні [5, арк. 7]. Не виключаючи проблеми збайдужіння медперсоналу, цілком очевидно він не міг подолати наслідки голоду і продовження масової смертності. В одній зі своїх публікацій ми зосереджували увагу на цілеспрямованій руйнації санітарно-лікарської мережі на селі на початку 1930-х рр., як одному із засобів реалізації Голодомору [2]. Знекровлена система медицини об'єктивно не могла надати ефективної допомоги постраждалому населенню без масштабної державної допомоги, а така допомога була відсутня. Розпорошені по архівах статистичні дані про рівень смертності після 1933 р. мають стати предметом окремого дослідження, без якого важко уявити повноту демографічних втрат України внаслідок Голодомору.

Страхітливим наслідком Геноциду стало масове збайдужіння до людських страждань, безсиле відсторонення від проблем, масштаби яких перевершували можливість суспільства їм запобігати і здатність їх осягнути. Можемо припустити поширення морального очерствіння, як форми захисту психіки. Жахливим фактом цинічного збайдужіння є відсутність обліку смертності дітей в дитячих будинках: «Діти мруть і це абсолютно нікого не тривожить в районі, ніхто цим не займається, не вивчає причин масової смертності дітей, не кажучи вже про масові чи точніше наявних поголовних захворюваннях» [5, арк. 8]. Тільки за словами однієї, давно працюючої, виховательки комісії вдалося встановити 39 смертей за останній час (бл. 17%), що є дуже-дуже заниженим. І лише економка (!), що завідувала білизною, з власної ініціативи завела для себе примітивний список помираючих дітей для обліку «куди дівається чи «пропадає» білизна». Відсутні відомості про дитячу смертність і за попередні роки [5, арк. 9]. Через погане харчування діти подавлені, а через неналежний догляд (3 виховательки на 152 дітей) нудьгують, порушують дисципліну. Низький професійний рівень персоналу помножений на нечутливість, зумовлював грубе ставлення до дітей значної його частини [5, арк. 9].

Головну причину тяжкого стану Глухівського дитячого будинку комісія по чистці парторганізації вбачала в неуважності, нечутливості, бездушно-бюрократичному ставленні районних, міських та інших організацій Глухівщини, які або не реагували на клопотання завідувача будинку (як зазначив голова РВК, «робити мені більше нічого»),

або взагалі не знали про його існування. Хоч подібна ситуація вже мала місце в історії Крелевецького дитбудинку. Пропонувалося накласти суворі партійні та інші види покарань на винних [5, арк. 9–11]. У контексті даних розслідувань і перевірок, а також реакції на злочинне ставлення до найбільш незахищеної категорії суспільства, варто зробити висновок, що вище партійне керівництво руками місцевих керівників спочатку організувало Геноцид в Україні, а потім почало чистки за нечуйність і бездушно-бюрократичну поведінку, котра стала нормою у всіх господарських органах усіх регіонів республіки.

Оскільки вирішити проблему розміщення всіх сиріт у дитячих закладах не було можливостей, частину їх передавали на патронат у колгоспи і радгоспи. Центральне правління товариства «Друзі дітей» (під грифом «цілком таємно») повідомляло, що перевірка патронованих дітей з грудня 1933 р. у Харківській, Київській, Чернігівській, Вінницькій, Дніпропетровській і Донецькій обл. показала, що в більшості господарств стан дітей загрозливий. Лише в окремих колгоспах діти виявилися оточені громадською увагою (наведено 2 приклади). Більшість дітей у колгоспах брудні і завошивлені, напівголодні та погано вдягнуті (навіть при наявності мануфактури в колгоспних коморах), переважно не відвідували школи, нерідко працювали нарівні з дорослими, часто хворіли. У радгоспах становище дітей було ще гіршим, проживали вони в гуртожитках для робітників, часто спали на підлозі. Жахливі умови перебування в радгоспах зумовлювали масові втечі прикріплених дітей, наприклад, у Дніпропетровській обл. із радгоспу «Піонер» втекло 21 із 44, «Лютівка» – 14 із 33, «Реконструктор» – 17 із 33. Непоодинокими були і факти знущання над неповнолітніми в радгоспних господарствах і гуртожитках. Так, на Вінниччині в радгоспі «Панчишина» через знущання дорослих розбіглося 10 дітей. Дитину прив'язували за шию мотузком до коня і ганяли по полю. На Харківщині в одному з колгоспів дитина ночувала у хліві з худобою, яку випасала. Типовим є ставлення сільських керівників до проблеми патронованих дітей: при першій нагоді вони намагалися спекатися прикріплених дітей, передаючи їх до дитячих закладів. Так, голова колгоспу «Партизан» на Донеччині вважав, що 20 дітей (які перебували без догляду), йому нав'язані. Він відвіз дітей у найближчий дитбудинок, звідки їх повернули [5, арк. 29–31].

Масове насильство над населенням України переносилося на дітей. Гасло «брати хліб з кров'ю» під час силової колективізації 1932–33 рр. супроводжувалося виселеннями селян, брутальним вигнанням із хат, часто «на сніг», руйнуванням будинків, обмазуванням помешкань дьогтем, різними збоченими формами наруги над людською гідністю [3, арк. 55–58]. Залучення до даних актів вандалізму кримінального елемента з рецидивістів зумовлювало надзвичайну жорстокість. Особливе обурення населення викликало возіння селом у бочках дітей і підлітків до 15 років (навіть сиріт) із табличками «ворог народу», як це було на Одещині [3, арк. 57]. Загалом побиття селянських дітей головами сільрад і колгоспів, партійного активу стало досить буденним явищем. Поширеним було і рукоприкладство вчителів та освітянського персоналу як сільських, так і міських шкіл. Офіційні документи періодично інформували про притягнення до відповідальності педагогічного активу та голів сільрад за грубе поводження та биття дітей у школах [7, арк. 6]. На початку квітня 1934 р. НКО повідомляв, що факти застосування фізичних методів виховання, особливо в сільських школах, виявлені в 33 районах [4, арк. 20]. Якщо діти з пересічних родин не були захищені від насильства, то безправність сиріт була очевидною.

Отже, насильство виявлялося чимось буденним і не могло не впливати на психологію молодого покоління. Кримінальні закони виживання сильнішого ставали масовими практиками повсякдення радянського суспільства.

Дитяче середовище, по-суті, є віддзеркаленням проблем дорослого соціуму на різних історичних етапах. У 1930-ті рр. відбувся сплеск дитячої злочинності. Дослідники

історії дитячої злочинності серед причин її зростання вказують, у першу чергу, ріст сирітства та безпритульності, що характерно і для досліджуваного періоду.

Правознавці констатують, що в даний період набула законодавчого оформлення теорія про примус як універсальний засіб боротьби зі злочинністю. Останню часто пов'язували з неефективною роботою місцевих радянських органів, заперечуючи її соціальні причини [1].

Криміналізація дітей і посилення засобів їх правової відповідальності зумовлювало потребу відкриття нових виправних закладів в Україні. Так, у травні 1934 р. секретар Харківського міського парткомітету клопотав перед ЦК КП(б)У передати недобудову в районі Шатиловки для організації великої дитячої колонії за зразком колонії ім. Дзержинського в Померках [5, арк. 3].

Секретні матеріали 1934–35 рр. повідомляли про масове поширення антисуспільних, антирадянських, націоналістичних проявів з боку дітей, що в окремих випадках набували досить різкого характеру. Серед окреслених радянськими органами проблем можна виділити кілька типів: 1) створення груп з антирадянськими проявами; 2) діяльність груп кримінального характеру; 3) поширення антирадянських поглядів у школах у вигляді висловлювань, листівок, частушок, віршів, надписів; 4) прояви політичного хуліганства через акти вандалізму над радянськими символами, портретами вождів тощо [4, арк. 10–24]. Характерною стала поява дитячих таємних організацій, переважно малочисельних, але до їх складу входили діти представників різних соціальних груп населення, в тому числі і комуністів. Їх метою часто ставала дестабілізація роботи в школі, поширення антирадянських поглядів. Антирадянські висловлювання дітей були більш масовими і чітко виражали настрої дорослої частини населення. Сигнали про їх існування надходили з усіх регіонів України. Організовані групи та антирадянські прояви в 1934 р. були виявлені в Харкові, Києві, Дніпропетровську, Горлівці, Первомайську (очевидно, Одеська обл.), Глобіно (Харківська обл.) та низці інших районів. Частина з них мала дитячо-романтичне спрямування і антирадянські прояви в їх діяльності були наслідком прагнення до справедливості, з якою аж ніяк не співпадала радянська лицемірна насильницька система. Так, в Юзефпольській українській школі Первомайська існувала підпільна учнівська організація «СДД» (спілка дружніх дітей), яка проводила за містом в полі збори, вербувала дітей, мала свого редактора і навіть членський білет зі спеціальною емблемою (зелений прапор – символізував надію, сонце, що світить для всіх однаково, – рівність, пташка – чистоту, трикутник – організація, керівництво). Її організатором і керівником був піонер, син лікаря, двоє дітей – діти службовців і ще один – син одноосібника. Подібна організація існувала в школі при Глобінському цукровому заводі, організована сином колишнього білого офіцера, до якої входили діти головного інженера, техробітниці і вихованець дитбудинку. В діяльності цієї групи відмічалися плани з організації терористичних актів [4, арк. 10–11]. Як бачимо, соціальний склад дитячих груп був різноманітний.

Спеціальне зведення про антирадянські прояви серед учнів сільських шкіл у квітні 1935 р. інформувало керівництво ЦК КП(б)У про поширення антирадянських висловлювань, частушок, куплетів, розповсюдження листівок і нацистської символіки, наростання терористичних настроїв щодо вождів партії, зростання проявів антисемітизму серед дітей багатьох районів України. Серед прикладів домінують Донецька, Одеська, Харківська, Київська обл., АМСРР, хоч ці прояви були присутні абсолютно у всіх областях. Серед проблем шкільних закладів виділялися: політична і педагогічна неграмотність багатьох вчителів, вплив класового ворога, слабка піонерробота, засміченість бібліотек, цькування молодих вчителів, активу і частини учнів, побиття і знущання над учнями, а також загалом склоки і нездорова атмосфера (навіть доведення до самогубства окремих школярів через позбавлення шкільних сніданків, образу – в цьому, не в останню чергу, проявлявся підвищений рівень психозу травмованих голодом дітей) [7, арк. 20–34].

Значного поширення набули напівкримінальні організації або учнівські групи, що потрапляли під вплив кримінального елемента. Секретар Київського Міського КП(б)У в травні 1935 р. констатував, що впродовж 1932–1933 рр. і до останнього часу в Києві серед дітей виникли антирадянські організації – «Золотий Зуб», «Золота коронка», «Золоте дно», «ОВП» («общество веселых парней»), «ШБШ» (шайка блотних школярів), які охопили своїм впливом багато шкіл і велику кількість дітей (перераховано 19 шкіл) [7, арк. 53]. У 1934 р. у чотирьох школах Харкова було виявлено організацію «УКП(б)» (українська комуністична партія блотняків), завданням яких були крадіжки грошей, шкільного майна, вимагання шляхом шантажу коштів, хуліганство, залякування активістів, поножовщина, пияцтво тощо. Шляхом тероризування з боку кримінальних елементів окремих учнів було перетворено на злодіїв і хуліганів [4, арк. 13]. Кримінальна діяльність межувала з антирадянською. Організація «Золотий Зуб» охопила велику масу дітей, мала свої явочні місця – притони пияцтва і розпусти [7, арк. 54]. Показово, що органи міліції «вкрай прохолодно відносилися до заяв керівників шкіл про факти тероризування учнів з боку хуліганських і кримінальних елементів» [4, арк. 23], фактично займали позицію бездіяльності. Навіть у 1935 р., коли питання дитячої злочинності не раз ставало предметом перевірок і доповідей в ЦК КП(б)У, справа з розкриттям і виявленням організаторів цих безчинств знаходилася в «недопустимо обурливому стані» [7, арк. 56].

У шкільних закладах були досить поширеними випадки політичного хуліганства серед учнів, яке проявлялося в порушенні над портретами вождів партії (виколювання очей, рвання, псування, спалювання, стрілянина з рогатки тощо), образи на їх адресу, злорадні висловлювання щодо їх смерті (зокрема Кірова, Сталіна), поширення нацистської символіки тощо. Про подібні факти впродовж 1934–36 рр. повідомляли і дописувачі анонімних листів (н-д, школи Києва) [8, арк. 65], і офіційні зведення радянських органів [4, арк. 12]. Стосовно антирадянських висловлювань, поширення відповідних анекдотів, частушок, віршів – це стало досить масовим явищем практично в усіх регіонах України. Часто діти на уроках задавали «незручні» запитання, кидали репліки і коментарі, котрі свідчили про опозиційні настрої суспільства, засудження офіційної політики, недовіри до партійних заходів тощо. Особливо злісні висловлювання виявлялися на адресу вождів партії (типу: «щоб вони всі передохли») [4, арк. 11–12].

Про всі ці проблеми йшлося в докладній записці НКО за 1934 р., складеній на основі перевірок 140 шкіл України. Вони пояснювалися засміченістю шкіл ворожим елементом, низьким професійним і політичним рівнем учителів, поганою виховною роботою, відсутністю авторитетного комуністичного активу серед молоді і тим, що діти залишені самі на себе. Особливо турбувало керівництво республіки, що всі вказані проблеми стосувалися і дітей комуністів, які долучалися, а то й ставали організаторами неформальних груп школярів, брали участь у кримінальних структурах: «Це стосується і дітей багатьох комуністів, які часто проявляють абсолютно неприпустиму безтурботність по відношенню виховання своїх дітей» [4, арк. 11–12].

Масштаби криміналізації та антисуспільної поведінки дітей, поширення в їх середовищі антирадянських настроїв змушувало вище керівництво України звертати увагу на виховний процес у шкільних і позашкільних закладах, посилення складу вчителів і директорів шкіл, піонерорганізацій, роботу з батьками, а також поставити питання про оплату діяльності класних керівників, залучення преси, організацію дитячих закладів і товариств тощо [7, арк. 1–2].

Ще однією проблемою досліджуваного періоду стала різка диференціація суспільства за партійно-класовою приналежністю. Рядові робітники і колгоспники зазначали, що живе тільки партійна номенклатура. Злиденне, напівголодне існування породжувало сарказм щодо обіцянок влади про покращення життя в майбутньому. Серед школярів траплялися, наприклад, такі висловлювання: «Поки стане краще в другій

п'ятирічці, ми всі подохнемо», або «Коли Ленін помирав Сталіну наказував, щоб нам м'яса не давав, сала не показував» [4, арк. 11]. З іншого боку, населення спостерігало привілейоване становище і моральний розклад партійних діячів різного рівня. Зверхню поведінку батьків-комуністів копіювали діти, переносячи її в шкільні колективи, про що сигналізували активісти та члени комісій із перевірки. У квітні 1934 р. секретар ЛКСМУ С. Андреев надсилав П. Постишеву лист вожатих про факти зловживань і викривлення суспільної поведінки дітей партеліти в одній із шкіл Києва. Так, окремих дітей посадовців (у т. ч. Затонського) до школи підвозили машинами, навіть після того, як відповідні зауваження робилися комісіями з обстеження. У іншого завжди були чималі кишенькові гроші, а в школі він наголошував, що «він син відповідального робітника» (на зауваження вчителя про підготовку до 1 травня, відповів, що він з класом не поїде «а поїде з папою на трибуну»). Сапронов на зауваження вчительки про гарне навчання, відповів «навіщо мені вчитися – у папи два секретарі, а в мене буде чотири». Найбільш кричущий приклад поведінки сина працівника ДПУ, який ставився до дітей «по статусу», а особливо виявляв неприязнь до сина двірника, який виглядав і одягався не так як він («штовхав і плював в обличчя і всіляко знушався»). Вожаті, сигналізуючи про ці та інші випадки, зазначали: «Ми вважаємо таке виховання дома суперечить вихованню дітей в школі. Потрібно змусити батьків-комуністів виховувати дітей в колективі і допомагати в роботі школи, щоб виховання домашнє і шкільнє зводилося до одного» [4, арк. 29]. Із 275 батьків-партійців в роботі школи брали участь лише т. Косіор та ще 4 відповідальні працівники, інші шкільні заходи переважно ігнорували [4, арк. 29].

Перевірка восени 1935 р. київської 45-ї зразкової школи виявила незадовільний стан дисципліни серед учнів, недостатню повагу до педагогів, нездорові настрої при виконанні режиму, факти «барства», «азнайства», підкреслення свого привілейованого становища («я живу в домі уряду» тощо). Матеріали обстеження Київського МПК КП(б) У дають підстави стверджувати, що фактично існували елітні навчальні заклади чи, принаймні, класи. Окремі діти партійних керівників (н-д, директорів, бухгалтерів заводів, окремих підприємств) вдома зовсім себе не обслуговували, деякі навіть не привчені самі вмиватися, а тому в школі після занять книжки зі столу за ними теж прибирали. В окремих класах таких учнів було виявлено по 50% [7, арк. 139–140]. Вчителі на подібних фактах уваги не загострювали. Школа, про яку йде мова мала досить високоякісний педагогічний склад, високий рівень організаційної роботи. При цьому успішність залишала бажати кращого [7, арк. 141–145].

Будучи неспроможною нагодувати дітей постгеноцидного українського села, влада цинічно рекламувала заходи щодо створення будинків піонерів – закладів комуністичного виховання та ідеологізації підростаючого покоління. Вони мали нести ідейне спрямування та відволікати дітей від ворожого впливу. У квітні 1934 р. секретар Харківського міськпарткому та секретар ЦК ЛКСМУ клопотали перед ЦК КП(б)У про організацію в Харкові в колишньому приміщенні ВУЦВК Будинку піонерів, як єдиного організаційного центру для роботи з дітьми, на що прохали 2 млн. 500 тис. крб. [4, арк. 25, 27, 33–35]. У вересні 1935 р. відповідні органи помпезно рапортували про відкриття палацу піонерів і жовтенят у Харкові – найбільшого у Радянському Союзі, якому присвоювали ім'я його ініціатора П.П. Постишева. Досконалий як за своїм змістом, так і за архітектурним втіленням комплекс мав стати зразком осередку комуністичного виховання підростаючого покоління. Тут вперше застосували методи синтезу мистецтва й архітектури, а також постійну участь у роботі педагогів, лікарів та інших спеціалістів. Висувалося клопотання про надання нагород і премій всім причетним до будівництва. У привітальній телеграмі на адресу трудящих м. Харкова від С. Косіора, П. Постишева, П. Любченка указувалося, що ця подія засвідчує турботу про дітей вождя т. Сталіна, створення радянською владою всіх умов для щасливого дитинства [6, арк. 34–44]. Про те, що ідеологічні задуми суттєво розходилися із реальністю свідчить лист секретаря

ЦК ЛКСМУ С. Андреева до П. Постишева від 31 жовтня того ж року, в якому вказувалося, що підготовка піонерклубів і приміщень для роботи з дітьми проходить погано і особиста увага вищого партійного керівництва в цій справі відіграє велику роль [6, арк. 60]. Про відсутність уваги до організації піонерських закладів поступала інформація і з окремих регіонів, наприклад, м. Сталіно [6, арк. 62].

Суттєва увага приділялася організації масових дитячих свят. Так, у серпні 1934 р. ЦК КП(б)У пропонував усім секретарям обкомів приділити виключну увагу проведенню двадцятого Міжнародного Юнацького дня, залучити до його організації кращі сили на місцях та охопити широкі маси дитячого і дорослого населення [4, арк. 46]. На 2 травня 1935 р. планувалося масштабне проведення дитячого свята в Україні, з організацією атракціонів, кінопереглядів, конкурсів, роздачі подарунків, покращення стану дітей у дитбудинках і патронованих колгоспами. Обласні комісії, створені для проведення свята, звітували перед ЦК про комплекс планованих заходів, котрі носили кампанійський характер і крізь які простежуються традиційні проблеми постачання іграшок, мануфактури тощо [6, арк. 3–14]. Легка промисловість України не забезпечувала дітей взуттям, одягом (десь третина завозилася з півночі) [7, арк. 93]. Не вистачало і навчальної літератури, шкільного приладдя. Тим не менше, на масові дійства витрачалися чималі кошти, що зайвий раз указує на ідеологічні пріоритети держави у ставленні до дітей. Так, для організації в Києві святкових заходів для дітей під час святкування Міжнародного юнацького дня в 1935 р. передбачалося витратити 130–140 тис. крб. [7, арк. 92]. Попри намагання посилити ідеологічний вплив на дитяче населення комсомольсько-піонерських організацій, справа забезпечення роботи останніх матеріально-технічною базою натикалася на бюрократичні та фінансові проблеми [6, арк. 25–27].

Архівні матеріали 1930-х рр. показують формування певного лицемірства і двоєдушності підростаючого покоління, котре, нарівні з дорослими, вивчало офіційну мову політичного життя, знання якої допомагало пристосуватися в радянських реаліях. Про це свідчать і результати перевірок НКО шкільних закладів: «Надзвичайно небезпечною є роздвоєність у дітей, що спостерігається в ряді випадків, – коли вони вважають необхідним в порядку офіційному на питання педагога давати відповіді які від них вимагають, а про себе думати і при нагоді, при відповідній обстановці висловлювати і робити абсолютно інше» [4, арк. 14].

У даний період набували популярності листи, звернення, клопотання на ім'я представників вищих ешелонів влади. Вони типові за риторикою, формою викладу і спрямуванням, хоч присилалися з різних регіонів України, від представників різних соціальних прошарків населення [7, арк. 12, 157–158, 159]. Інколи складається враження, що писалися вони по шаблону чи під копірку. На наше переконання, ці документи свідчать: 1) про наявність певного сценарію дій, що нав'язувався згори; 2) люди приймали ті правила гри, які давали можливість виживати. Були поширеними звіти про успіхи в тій чи іншій галузі народного господарства. Показовим може бути лист 1935 р. випускників 1-ї Вінницької зразкової середньої школи до керівників України – Постишева, Затонського, Хвилі, Андреева. Це одночасно подяка за піклування «великої й могутньої партії Леніна-Сталіна», за увагу громадськості, що можливо лише в «чудовому Союзі», за те, що вони «найщасливіша молодь у світі» живуть «в прекрасну квітучу епоху – епоху героїзма» і т. д. Також це звіт про успішне закінчення школи і здобуті знання та зобов'язання працювати на благо чудового майбутнього, бути гідними синами й дочками соціалістичної батьківщини. У патетичному дусі учні запрошували керівників приїхати на випускний вечір і рапортували про заплановану поїздку «червоними столицями» (Київ, Москва, Ленінград) [6, арк. 64–67]. Наївно думати, що в умовах загального зубожіння подібні поїздки були можливими для багатьох школярів.

Характерно, що на подібні звернення до вождів партії давалися офіційні відповіді. Наприклад, у телеграмі з Макіївки зліт піонерів Макбуду з приводу відкриття

будинку піонерів слав «гарячий полум'яний привіт» «любимому партогру Комсомолу П.П. Постишеву» і врочисто обіцяв широко розгорнути дитячу ініціативу в громадській і виробничій роботі [4, арк. 42]. У відповідь для зльоту піонерів Макіївки Постишев надіслав особисте привітання [4, арк. 43]. Подібна переписка телеграмами, листами, зверненнями, очевидно, займала багато часу, відволікаючи партпосадовців від поточних справ. Але вона створювала ілюзію демократичності, відкритості влади, де кожен рядовий член суспільства мав право прямого звернення до високопосадовців, міг просто написати про свою вдячність чи проблему і бути обласканим партійним босом. Очевидно, це було і дієво, і частково щиро. Особливо коли мова йшла про підростаюче покоління, яке мало виховуватися в душі відданості вождям, засвоювати офіційну риторичку. Установлюється форма звернень «дорогий наш», «любимий». Формувалося покоління, яке чітко засвоювало нову мову життя і стосунків із владою, яке говорило одне, а думало часто інше.

Не виключено, що своєрідна мода дітей надсилати листи вождям, зокрема П. Постишеву, стимулювалася наданням певних подарунків. Так, керівник піонерорганізації Обкому ЛКСМУ повідомляв бригаді піонерів ст. Чоповичі Малінського р-ну, яка допомагала збирати колоски, що листа Постишеву він передав і преміює передову бригаду окремим пакунком [4, арк. 48]. В умовах тотальних злиднів подібні подачки партійних діячів були реальною розрадою безпросвітнього існування дітей трудового народу. Тому не маємо жодного сумніву в щирості дітей гірників Жовтневої копальні з Вечернього Кута, які в листі Постишеву писали «яке велике для нас горе», що не одержали повідомлення про виїзд до столиці Києва на Жовтневі свята [4, арк. 59].

Під приводом звітів про пророблену роботу часом на адресу партійного керівництва надсилали клопотання з приводу різних проблем, вирішенню яких могло посприяти втручання «зверху». На нашу думку, за подібними «чолобитними» стояли певні кола дорослих. Наприклад, у листі піонерів м. Костянтинівки (Донбас) до П. Постишева йшлося про організований піонерський похід із підготовки до нового навчального року, про результати проробленої роботи. Далі викладалося прохання з приводу організації лісної школи для дітей міста зі слабким здоров'ям. Дана ідея знайшла підтримку місцевих організацій, але питання земельної ділянки і обраної господарської бази під заклад «потрібно вирішувати в центрі НКЗ», тому вони і вирішили звернутися «за сприянням»: «Ось ми прохаємо Вас дорогий Павло Петрович, вирішіть там в ЦК Партії, щоб все це господарство і шкільні приміщення віддали нам для лісної школи» [4, арк. 40]. Всі викладені в листі дані, детальний опис екологічних, економічних та інших аспектів проблеми явно не могли бути сформульовані піонерами. Очевидно за написанням даного клопотання стояв хтось зацікавлений, а направлення його через дітей мало пришвидшити його вирішення – своєрідне маніпулювання дитячим ентузіазмом, хоч і для справді хорошої справи. Цікава риторика листа, впевненість, що за відповідного «сприяння» зверху можна все швидко і позитивно вирішити. Адже офіційні запити і звернення займали багато часу і невідомо чи будуть задоволені, інша справа особисте звернення із підкресленням впливовості, вагомості вождя, який мусить зрозуміти і допомогти в благородній справі. А з іншого боку, між рядками підкреслювалося, що на вождів з надією дивиться майбутнє покоління будівників комунізму. Тут і обіцянки бути вірцями, і підкреслення відданості справі комуністичного будівництва, і надія на вождів. Відповідний прагматичний зміст мало і прохання наприкінці листа: «Дозвольте нам 15 серпня приїхати до вас особисто з рапортом про готовність шкіл нашого району до нового навчального року і з доповіддю про хід організації лісної школи» [4, арк. 41]. Під листом підписалося 34 учні.

В умовах виживання діти втягувалися також у процес репресій, пошуку ворогів, шпигунство, доноси і т. д. Цікавим є лист 12 піонерів Любомирівської профтехшколи від 5.06.34 р. до начальника ДПУ Снігурівщини, що на Херсонщині, у зв'язку з арештами

на місцях. У тексті звинувачено співробітника Ткаченка, як ворога, котрий проводив контрреволюційну шкідницьку роботу в колгоспній справі та серед учнів. Але, разом із ним, на лаві підсудних опинився піонервожатий т. Тимченко, якого в листі тричі названо «любимим», «стійким» і ні в чому не винним комсомольцем, який поставив піонерорганізацію «на ноги». Палко прохаючи звільнити Тимченка, школярі указували: «А того ворожого елемента, який зірвав засів кампанію і призвів нашу піонерорганізацію до занепаду, і що наша школа несе на собі велику пляму, треба до його вжити найсуворіших заходів» [4, арк. 3]. Цей лист за стилістикою і характером компонування матеріалу є типовим для 1930-х рр.: зречення, відмежування від «ворожого» з метою самозбереження чи порятунку когось із «своїх» – перекласти вину на когось, для якого цілком справедливим видавалося вимагати найсуворішої кари. Листом проходить наскрізна теза: оцей наш, він не винен, а отой підозрілий, чужий, інший – явний ворог. Типовість листа показує, що або ініціаторами його написання були дорослі, або діти вже цілком засвоїли правила гри і суспільну мову постегеноцидного суспільства, котре всіма засобами (навіть аморальними) рятувалося від репресій.

Підростаюче покоління копіювало поведінку дорослих, відображаючи проблеми соціуму загалом. Цікавим із цього приводу є висновки обстежень НКО. Питання політичного виховання дітей покладалися не в останню чергу на комсомольські та піонерські організації. Відмічаючи певні успіхи в даному напрямку, НКО зазначав: «Піонерорганізації ... в багатьох випадках зводять живу справу до трафарету, наслідують гірші сторони роботи дорослих, – нудні засідання, зовнішня тріскотня рапортів, що не завжди відповідають дійсності» [4, арк. 13]. Відсутність гнучкості і конкретики в роботі піонерських органів зумовлювала постійні засідання щодо обговорення різних партійних рішень, результатів з'їздів і т. д., які зводилися до «загальних розмов». Неможливість задовольнити культурні запити дітей зумовлювала скептичне ставлення до офіційних заходів, навчання та роботи [4, арк. 15]. Погіршувала ситуацію справа з підбору кадрів піонервожатих та інших представників шкільного активу, котрий часто не лише характеризувала загальна малограмотність і низький рівень культури, але й аморальна поведінка прямо на очах дітей (пияцтво, розпушта, сквернослів'я тощо).

Говорячи про справу підготовки піонерорганізаторів, слід зазначити, що вирішення даного питання, як і багатьох інших, не було послідовним і часто носило кампанійський характер. З одного боку, ЦК ЛКСМУ клопотав про підвищення матеріально-побутових умов для райкерівників піонерських організацій (виділення ставок, засобів пересування, забезпечення літературою, медичним і санаторним лікуванням, включення до системи постачання – «30-ки») [4, арк. 44]. Із другого, – піонерські організації не були захищені від свавільних рішень місцевих керівників. Так, у вересні 1934 р. Одеська міськрада за рішенням комісії РНК України виселила єдину в Союзі школу з підготовки піонер-керівників, передавши приміщення іншій організації, що зумовило втручання загальносоюзних керівників [4, арк. 52, 58].

Крім того, існували певні тертя між місцевими органами влади і комсомольсько-піонерськими організаціями, діяльність яких часто викликала роздратування або скептичне ставлення. Наприклад, інструктор ЦК ЛКСМУ по піонерроботі у вересні 1934 р. інформував секретаріат ЦК, що під час перебування в Сватовському районі Старобільської округи з питань підготовки матеріалів до оргбюро ЦК КП(б)У про стан кадрів піонервожатих він зіткнувся з грубим ставленням працівників РПК. Його спроби обговорити недоліки в роботі з дітьми (відсутність піонервожатих, культмасової роботи, кіно-площадок і т. д.) наштовхнулися на небажання місцевих парткерівників взагалі з ним говорити («приїхал з ЦК і їдьте в ЦК»). Прохаючи втручання в дану ситуацію, інструктор зазначав: «Знаючи як партійні керівники ставляться до комсомолу, вважаю великим неподобством коли товариші із РПК не хочуть говорити з робітниками ЦК ЛКСМУ» [4, арк. 50]. Зважаючи на реальне становище на місцях дітей, яких не могли нагодувати і вдягти, імітація комсомольськими організаціями роботи з дітьми

мабуть реально нервувала керівництво районів, де катастрофічно не вистачало керівних, вчительських, медичних кадрів. Розмови про дитячі майданчики в постгеноцидному селі, з якого і далі вимагали виконання хлібоздачі, виглядали, м'яко кажучи, цинічно.

Таким чином, дитячі колективи відображали різку поляризацію і диференціацію радянського суспільства – на панівний комуністичний клас і простий підневільний. Діти партійних чиновників були різко привілейовані, в той час, як в постгеноцидній Україні була величезна проблема сирітства, діти голодували в дитячих будинках, зазнавали знущань у колгоспах і радгоспах. Навіть діти рядових комуністів (борців за радянську владу, старих ветеранів) не хотіли ходити в школу через злидні і відсутність одягу. В умовах криміналізації суспільства (наслідок Геноциду і масових знущань над людською гідністю) діти потрапляли в групу ризику – терор із боку хуліганів, кримінальних груп, при фактичній бездіяльності міліції, прокуратури і силових структур, зайнятих політичними репресіями та іншими політичними завданнями. Масове роздвоєння свідомості, подвійні стандарти, аморальність, пристосуванство в суспільстві проявлялися в поведінці дітей, які, з одного боку, надсилали подячні листи вищим керівникам республіки, а з другого, – вдавалися до антисуспільних форм поведінки, антирадянських проявів (у т. ч. й діти комуністів). Лицемірство стало чимось буденним, насильство над слабшим проявлялося як з боку дітей силовиків, так і в напівкримінальних дитячих організаціях. Закони «зони» поширювалися в цивільне життя, де в умовах репресій і терору міг вижити той, хто вмів пристосуватися, обійти закон, зайняти домінуюче становище в суспільстві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Россіхін В.В. Законодавче забезпечення пенітенціарної політики радянської держави щодо неповнолітніх у 1930–1980 рр. [Електронний ресурс] / В.В. Россіхін // Право та державне управління. – 2012. – № 2(7). – С. 84–89. – Режим доступу: dspace.nlu.edu.ua/.../1651/.../Rossixin_2012_84-89.pdf
2. Тарапон О. Геноцид українського народу 1932–1933 рр. через призму морально-ціннісних пріоритетів радянської партійної номенклатури / О. Тарапон // Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вип. 37. – С. 102–112.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 6431, 59 арк.
4. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6454, 89 арк.
5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6456, 31 арк.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6629, 67 арк.
7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6642, 159 арк.
8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6999, 87 арк.

REFERENCES

1. Rossikhin V.V. Zakonodavche zabezpechennya penitentsiarnoyi polityky radyanskoyi derzhavy shchodo nepovnolitnikh u 1930–1980 rr. [Elektronnyy resurs] / V.V. Rossikhin // Pravo ta derzhavne upravlinnya. – 2012. – № 2(7). – S. 84–89. – Rezhym dostupu: dspace.nlu.edu.ua/.../1651/.../Rossixin_2012_84-89.pdf
2. Tarapon O. Henotsyd ukrayinskoho narodu 1932–1933 rr. cherez pryзму moralno-tsinnisnykh priorytetiv radyanskoyi partiynoyi nomenklatury / O. Tarapon // Naukovi zapysky z ukrayinskoyi istoriyi: zbirnyk naukovykh statey. – Pereyaslav-Khmelnitskyu, 2015. – Vyp. 37. – S. 102–112.
3. Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv hromadskykh obyednan Ukrayiny (dali TsDAHO Ukrayiny), f. 1, op. 20, spr. 6431, 59 ark.
4. TsDAHO Ukrayiny, f. 1, op. 20, spr. 6454, 89 ark.
5. TsDAHO Ukrayiny, f. 1, op. 20, spr. 6456, 31 ark.
6. TsDAHO Ukrayiny, f. 1, op. 20, spr. 6629, 67 ark.
7. TsDAHO Ukrayiny, f. 1, op. 20, spr. 6642, 159 ark.
8. TsDAHO Ukrayiny, f. 1, op. 20, spr. 6999, 87 ark.

Тарапон О. Положение детей в Украине в 1930-е гг.: деформация моральных ценностей общества.

В статье освещены проблемы положения детей в Украине после Голодомора 1932–1933 гг., которые показывают усугубление социальных проблем и деформацию моральных ценностей советского общества. Декларированная властью политика заботы о подрастающем поколении не соответствовала действительности. Возрастало количество сирот в Украине, ухудшалось их положение в детских домах, распространялись заболевания и смертность. Дети-сироты, переданные на патронаж в сельскохозяйственные коллективы, находились в ужасных условиях, терпели насилие. На фоне этого увеличивалась детская преступность, в школах распространялись антисоветские настроения, создавались нелегальные группы.

Детская среда отображает резкую поляризацию общества на привилегированный партийный класс и бесправные трудовые массы. Власть провозглашала курс коммунистического воспитания молодежи через дома пионеров и октябрят, а с другой стороны, практически не принимала мер защиты детей от влияния криминальных элементов. Среди детей, как и среди взрослых, наблюдались проявления раздвоения сознания, лицемерия и приспособленчества, что свидетельствует о духовном кризисе общества.

Ключевые слова: положение детей, сиротство, моральные ценности, социальные проблемы, криминализация детей, постгеноцидный период.

Tarapon O. Situation of children in Ukraine in 1930's as deformation of moral values of society.

The article deals the problems of children in Ukraine after the Great Famine of 1932–1933, which shows increasing social problem and warp the moral values of Soviet society. The declared policy of the authorities concern for the younger generation did not be true. Increasing number of orphans in Ukraine, the deteriorating situation in their children's homes, spread of disease and mortality. Orphans passed on patronage to agricultural collectives were in appalling conditions, subjected to violence. Therefore were grow juvenile delinquency, in schools spread anti-Soviet mood, created by illegal groups.

Children environment reflects the sharp polarization of society into privileged class party and disenfranchised labor supply. The government proclaimed communist youth education course through the houses of pioneers and Octobrists, on the other hand practically not taken measures to protect children from the influence of criminal elements. Among children, as in adults, there are displays of split consciousness, hypocrisy and opportunism, which indicates the spiritual crisis of society.

Keywords: the situation of children, orphans, moral values, social problems, the criminalization of children, post-genocide period.

Одержано 15.09.2016.

УДК 94:355.11(470+71):355.48(581) «1979/1989»

Володимир Сіропол, Дмитро Островик
(Переяслав-Хмельницький)

ПОВСЯКДЕННЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ В АФГАНІСТАНІ 1979–1989-х рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНИХ СВДЧЕНЬ ТА СПОГАДІВ)

У статті, на основі спогадів та усних свідчень респондентів – військовослужбовців Обмеженого контингенту радянських військ, авторами робиться спроба висвітлення окремих аспектів із повсякденного життя у ході їх служби в умовах війни. Зокрема, розглянуто низку питань, котрі були складовими повсякденного життя 40-Армії в Афганістані. Важливе місце серед останнього займало, власне, повсякдення – зайнятість військовослужбовців та умови їх функціонування на різних рівнях організації військових з'єднань, регламентація укладу занять бійців відповідно до родів військ та умов бойової обстановки в тому чи іншому регіоні несення бійцями служби. Окремим пунктом повсякденного життя було питання зайнятості особового складу, оскільки існували проміжки часу без активних бойових дій, де значне місце посідало питання фізичної підготовки бійця як за власної ініціативи, так і за ініціативи командного складу. Значна роль, як засвідчують спогади військовослужбовців, у повсякденні відводилася